

Mia Hočevar

Med narodotvornostjo in medkulturnostjo: Marica Strnad in slovenska inteligenca 19. stoletja

objavljeno v:

Nataša Pirih Svetina, Ina Ferbežar (ur.): *Na stičišču svetov: slovenščina kot drugi in tuji jezik. Obdobja 41*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022.

<https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-41/>

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2022.

Obdobja (e-ISSN 2784-7152)

MED NARODOTVORNOSTJO IN MEDIKULTURNOSTJO: MARICA STRNAD IN SLOVENSKA INTELIGENCA 19. STOLETJA

Mia Hočevar

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana
mia.hocevar@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.41.129-135

Nacionalna identiteta je za 19. stoletje razumljena tradicionalno monolitno in monokulturno, vendar je formiranje slovenske identitete zaradi grožnje germanizacije potekalo vzporedno z oblikovanjem panslovanske zavesti, zlasti z nastankom rusofilskih idej. Analiza arhivskega gradiva in literature prikaže izrazito medkulturno podstat slovenske liberalne inteligence 19. stoletja in njen dvotirni odnos do konsolidacije nacionalne identitete. Prispevek se osredotoča na manj poznani krog narodnih delavk pri časopisu *Slovenka*, zlasti na Marico Strnad, ter njihov ambivalentni odnos do rodoljubnega, narodnega vprašanja in medkulturnega povezovanja.

identiteta, panslavizem, narodno vprašanje, časopis *Slovenka*, Marica Strnad

National identity for the nineteenth century is traditionally understood in a monolithic and monocultural manner, but the formation of Slovenian identity due to the threat of Germanization took place in parallel with the formation of pan-Slavic consciousness, especially with the emergence of Russophile ideas. An analysis of archival material and literature shows the distinctly intercultural nature of the nineteenth-century Slovenian liberal intelligentsia and its two-tiered attitude toward the consolidation of ethnic identity. This article focuses on the lesser-known circle of female promoters of ethnic identity at the Slovenian newspaper *Slovenka*, especially Marica Strnad, and their ambivalent attitude toward patriotism, the national movement, and intercultural integration.

identity, pan-Slavism, national movement, the newspaper *Slovenka*, Marica Strnad

1 Uvod

Opazovanje mednarodnih političnih povezovanj z opiranjem na postavko »skupne kulture« je skozi zgodovino zanimivo zlasti v povezavi z vprašanjem identitete. Če za 19. stoletje velja enačba *nacionalna identiteta = skupna kultura* (Milharčič Hladnik 2015: 174), v času transnacionalnih migracij in ekstremne globalizacije identiteta ni več razumljena kot nekaj trdnega. Konstrukcija identitete, prej obravnavana na binarnih opozicijah *mi vs. drugi*, je sedaj razumljena kot izgrajevanje *ad infinitum* raznolikih identitet z različnimi kulturnimi tradicijami, ki se med seboj menjujejo in prepletajo, torej »preklapljajo«. Danes se s tem ukvarjajo predvsem transkulturnost, kulturna mešanost in koncept prehodnih identitet (Žigon idr. 2020: 187; Jurić Pahor 2015: 184).

Paradoksalno je, da lahko sodobni koncept »preklapljanja« kulturnih identitet najdemo tudi v 19. stoletju in to vzporedno s tradicionalno perspektivo izgradnje identitete kot monolitne, monokulturne entitete. Z analizo arhivskega gradiva bomo zato prikazali kompleksne relacije med tema sočasno obstoječima identitetnima perspektivama in preučili dvotirni, mestoma shizofreni odnos takratne slovenske inteligence do teženj po samobitni slovenski narodni identiteti in hkratnega medkulturnega spogledovanja z jugoslovanskim in zlasti ruskim na politični ter jezikovno-kulturni ravni.

2 Panslavizem in rusofilstvo: izničenje ali reševanje narodne identitete?

Mediji že od evropske migrantske krize leta 2015 transnacionalne migracije prikazujejo kot fenomen sodobnega časa, čeprav lahko migracije štejemo za najpomembnejši pojav 19. stoletja. Prehodne migracije trgovcev, vojakov in študentov so bile leta 1848 med slovenskim prebivalstvom zaslužne za širitev informacij o nacionalnih vrenjih v drugih državah. Sploh po uvedbi dualizma in stopnjevanju germanskih pritiskov od sedemdesetih let dalje so postali slovenski izobraženci zelo zainteresirani za dogajanje v drugih slovanskih državah in so iskali možnosti kulturno-političnega povezovanja. Čeprav si je večina slovenskih narodnih delavcev pravico do samoodločbe predstavljala znotraj okvira Avstro-Ogrske, se je vedno več liberalnih izobražencev začelo obračati k carski Rusiji kot potencialni rešiteljici slovenskega prebivalstva izpod germanskega primeža (Zwitter 1947: 46–49). Pojavljale so se ideje o slovanski federaciji, ustanovitvi ruskih občin, osamljene pa niso bile niti ideje o združenju slovanskih narodov pod ruskim vodstvom za ceno popolne rusifikacije. Ideja o skupnem slovanskem jeziku je imela veliko podpore; sklep o tem so npr. sprejeli na prvem zborovanju slovenskih učiteljev leta 1868 in leto kasneje na drugem zboru študentske mladine (Čurkina 1979: 453–454).

Rusofilske ideje so z manjšimi nihanji vztrajale praktično do prve svetovne vojne. Čeprav so se vse do preloma stoletja pojavljale ideje o skupnem ruskem jeziku in celo o spreobrnitvi v pravoslavno vero (*Slovenski narod* 5. 6. 1886), je večina narodnih delavcev od Rusije želela predvsem deklarativno zaščito pred germanskimi pritiski ter vzpostavitev medkulturnega sodelovanja. Večinsko razpoloženje dobro strne Jurčičev vzklik, da je »največja zasluga Rusije za avstrijsko Slovanstvo, da sploh eksistira!« (Hribar 1983: 84) Vendar so med narodnozavedno inteligenco obstajali tudi veliki rusofili, ki so fluidno krmarili med bojem za slovensko narodno samobitnost in idejo slovanskega stapljanja pod ruskim vodstvom. Ivan Hribar, ki se je med italijansko okupacijo Ljubljane raje utopil v Ljubljani kot odrekel slovenski samobitnosti, je v drugi polovici 19. stoletja goreče zagovarjal rusofilske ideje in se nagibal k vseslovanski združitvi z Rusijo. Skupaj s strastnimi rusofili F. Podgornikom, M. Hostnikom in F. Celestinom je ustanovil rusofilsko glasilo *Slovanski svet*, ki je kot osrednji nazor razglašalo vseslovansko vzajemnost. Na načelni ravni so sicer zagovarjali idejo Zedinjene Slovenije, vendar so bili pišoči znani po idejah o sprejetju ruskega jezika in ortodoksne pravoslavne vere, saj se lahko le tako »ogranjuje Slovanstvo pred nasilstvom Germanstva. Čim mogočneje bode Rusija, tem težje bode

držati na uzdi njene rodne brate.« (Slovenski narod 1886 v: Čurkina 1979: 459) Še na prelomu stoletja so na Slovenskem nastajali vedno novi ruski krožki, ki sta jih skupaj s Hribarjem ustanavljala zakonca Jenko, navdušena rusofila, ki sta nudila tudi brezplačne ure ruščine (prav tam).

3 Slovenske narodne delavke med narodotvornostjo in medkulturnostjo

O vlogi slovenskega ženstva pri bujenju slovenske narodne zavesti se je začelo razpravljati predvsem v osemdesetih letih 19. stoletja, skladno z vzponom novega vala nacionalizmov. V časopisju so se pojavljali prispevki, ki so argumentirali pomembnost aktivne ženske narodne participacije; Bleiweis je denimo zapisal, da »ženstvo je eden poglobitnejših faktorjev, koji na razvoj kacega naroda upljivajo.« (Slovenski narod 13. 7. 1875) Izobražene ženske, ki jim je bilo javno polje do tedaj načeloma zaprto, so se začele udeleževati v različnih ženskih društvih in ženskih podružnicah, kot je bila npr. podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda, katere osrednja vloga je bila promocija slovenskega jezika zlasti v šolstvu. Nasploh so postale prav učiteljice tiste, ki jih je javnost prepoznala kot pomembne akterke znotraj narodotvornega gibanja. Kot druga ženska gibanja znotraj monarhije se je tudi slovensko zavzemalo predvsem za uveljavitev narodnega jezika v javnem življenju, razvoj narodnih institucij in možnost vzgoje narodno zavednih otrok (Selišnik, Verginella 2022: 14, 17).

Narodnobudiljski cilj si je zadala tudi *Slovenka*, prvi slovenski ženski časopis, ki je leta 1897 nastal v Trstu na pobudo Marije Manfrede Skrinjar. Omeniti velja, da je imela Skrinjar pri tem polno podporo strastnega rusofila Frana Podgornika, ki je želel, da se slovensko ženstvo narodno orientira po javnem delovanju čeških in ruskih žensk (Verginella 2018: 5–6). Mesto prve urednice je prevzela tržaška učiteljica, pozneje pisateljica in publicistka Marica Nadlišek (1867–1940), ki je svoj pogled na žensko aktivno participacijo ubesedila že v časopisu *Edinost* (24. 3. 1888): »Zatorej gospe in gospodične! Pomagajte i Ve zatiranemu našemu narodu; mnogo veliko storite! Govorite med sabo naš lepo doneči jezik in uplivajte na svoje može in deco.« Kot urednica je že za prvo številko časopisa na prvi strani objavila pravzaprav programsko pesem Ivana Trinka *Slovenka*, ki je ženske spodbujala k ljubezni do jezika, naroda in domovine (Testen 2018: 68). Avtorji in avtorice, ki jih je urednica vabila k sodelovanju, so v svojih bodisi informativnih bodisi literarnih prispevkih izražali idejo narodne prebuje. Večina začetne poezije se je navezovala na žensko domoljubje in ljubezen do rabe slovenščine. Vida Jeraj je npr. objavila pesem *Bolesti*, v kateri je osrednja tema ženska bolečina ob zavračanju slovenščine njenih rojakov (Žerjal Pavlin 2018: 57). Podobne pesmi sta na začetku objavljali tudi Kristina Šuler in Marica Strnad.

Navkljub izpričani vdanosti nacionalnemu gibanju je bilo v skladu z intelektualnim obzorjem urednice kulturno izhodišče *Slovenke* kozmopolitsko oz. vseslovansko. Kot velika oboževalka ruskega psihološkega realizma (kot literarna kritičarka je prva na Slovenskem pisala o Tolstoju) je spodbujala vseslovansko povezovanje in podpirala prevode slovanskega, predvsem češkega in ruskega leposlovja: prevladovali so prevodi Puškina, Lermontova, Tolstoja, Dostojevskega idr. (Ms 703; Selišnik, Verginella 2013: 116; Testen 2018: 71; Verginella 2018: 22–24) Z njihovimi literarnimi mojstrovinami

je želela bralstvo navdušiti nad ruskim kulturnim prostorom, četudi se njihova dela ženskega vprašanja sploh niso dotikala (Strle 2018: 101). Ruska dela je brala v izvornikih, saj se je ruščine dobro naučila v »ruskih krogih«, neformalnih rusofilskih druženjih, na katerih so prebirali rusko literaturo in razpravljali o prednostih ruskega življenja. Tu se je spoznala z vidnejšimi proruskimi izobraženci, kot so bili Fran Ilešič, Ivan Hribar, Ivan Vrhovnik, Davorin Hostnik ipd., ki so tudi podprli idejo o ustanovitvi ženskega časopisa (Selišnik, Verginella 2013: 116). Hostnik, Podgornik in Celestin so celo postali redni *Slovenkini* dopisniki ter v svojih prispevkih zagovarjali povezavo z ruskim narodom in žensko emancipacijo v slovanskih deželah (Strle 2018: 101). Emancipacije po ruskem vzoru si je želela tudi Nadlišek, ki je (idealistično)¹ verjela v napredno rusko ženstvo ter njegovo samostojnost in neodvisnost. Predvsem jo je privlačila njihova predanost delu in možnost pridobitve univerzitetne izobrazbe meščanskih deklet (Ms 703; Strle 2018: 101). Naklonjenost slovanstvu, predvsem zbliževanju s češkim, ruskim in južnoslovanskimi narodi, je ohranila tudi naslednja urednica Ivana Anžič Klemenčič, ki je v *Slovenki* sicer načela feministično radikalnejša vprašanja. Ta se je idealistične tančice o ruskih razmerah nekoliko otresla in objavljala tudi izrazito družbenokritična dela ruskih sodobnikov, ki so bila v navzkrižju z romantičnim pogledom slovenskih rusofilov. Pod njenim uredništvom so objavljali tudi informativne novice o težkem položaju ruskih delavk, aretacijah ruskih demonstrantk ipd. (Selišnik 2018: 34; Strle 2018: 102)

Z vidika ambivalentnega odnosa do narodnega vprašanja je zanimiva zlasti učiteljica, pesnica in publicistka Marica Strnad, poročena Cizerlj (1872–1953), ki se je ustvarjalkam časopisa pridružila pri peti številki. Bila je goreča narodna delavka, ki si je močno prizadevala za politično aktivacijo žensk. Žensko vprašanje je tesno razumela v povezavi z narodotvorno vlogo, ki pa jo lahko premore le izobražena ženska, zato se je posvečala zlasti vprašanju ženske vzgoje in izobraževanja (*Slovanski svet* 25. 2. 1896). Za narodno prebujo si je prizadevala tudi na literarnem področju in v *Slovenki* objavila nemalo domoljubnih pesmi; v pesmi *Značaj* je celo obračunala z navideznim domoljubjem (*Slovenka* 10. 4. 1897: 7). Poznana je bila kot glasna zagovornica narodno čistih porok in tako objavljala številne prispevke, v katerih je kritizirala mešane pare, ki naj bi uničevali slovenski rod. Po njenem bi bilo treba družinsko življenje »povzdigniti in ga ‘očistiti’ tujih primesij. Koliko čisto slovenskih rodbin pa imamo? Žalibog tako malo, da jih preštejemo lahko na prstih.« (*Slovanski svet* 5. 1. 1896: 7) Slovenski intelektualci so si soproge namreč nemalokrat poiskali v tujini, ker so bile te premožnejše in bolj izobražene. Marica Strnad je zato v prispevku *Svoji k svojim* zapisala, da »Slovinci, segajoč po ‘tujem blagu’, prezirajo domača dekleta, kedar si izbirajo tovarišice za življenje. [...] Kedar se ženijo, ne prašajo, ali je njihov bodoča soproga Slovenka, ali je plemenita in krepostna, prašajo le: ‘koliko glešta!’« (prav tam) Svoje nestrinjanje z nacionalno mešanimi porokami

1 Ko ji je Marica Strnad iz Rusije poročala, kako grobo so v Rusiji živečim Poljakom kršene pravice, precej huje kot Slovanom v Avstro-Ogrski, Marica Nadlišek tega ni želela verjeti. Skepsa do te informacije je v pismu izpostavila celo Marica Strnad sama (Ms 703).

je izrazila tudi v satirični pesmi *Narodnjaku*, v kateri je problematizirala od drugod pripeljane žene, ki so nato otroke vzgajale v nemškem jeziku (»Jezika slovenskega že se uči / In znala ga bo do poroke / ‘Da, da, do poroke, potem poskrbi / Da tvoje potujči otroke.’«) (*Slovenka* 27. 2. 1897: 3). Sočasno pa je bila Strnad tudi zagreta rusofilka in nosilka vseslovenskega povezovanja. Tako kot drugim sotrudnicam ji je Rusija predstavljala obljubljeno deželo, prostor, kjer se lahko ženske svobodno in neodvisno udejstvujejo, ne da bi jih pri tem ovirale družbene ali moralne spone (Selišnik, Verginella 2013: 117). Ne preseneča torej, da je leta 1899, ko se je zapletla s kaplanom Alojzijem Cizerljem, z njim zbežala prav v Rusijo, kjer sta se nato poročila. V Rusiji je prestopila v pravoslavno vero in začela pisati skorajda izključno v ruskem jeziku. V ruščini je bila odtlej tudi večina njene intimnejše ali drznejše korespondence; načeloma je splošno veljalo, da so bila najbolj svobodomiselnna pisma na prelomu stoletja pisana v cirilici (Ms 703; Ms 1175; Selišnik, Verginella 2013: 117). Marica Strnad je v Rusiji ostala vse do leta 1920, čeprav se je med počitnicami redno vračala v slovenske dežele. Tam jo je vsakič zmotila premajhna egalitarnost med slovanskimi brati in upognjenost prevladujoči germanski kulturi. Izjemno jo je razočaralo, ko se je v kavarni srečala z »brati« Bolgari, pa so jo ti ogovorili v nemščini, rekoč *Gestatten*, Marica pa njim »kakor bombomat: ‘Nič Gestatten, mi smo Slovenci.’« (Ms 1175) Podobno je bila hudo razočarana na ruskem večeru v Mariboru:

V Mariboru je bil ruski večer. Pevec Monoševsky, Rus, član zagrebške opere, je žel burne aplavze, a za konec je izven programa dodal ... nemško pesem. Sreča, da ni bilo študentarije in sreča, da jaz nisem bila prisotna, kajti jaz bi bila izzvala buren protest. Marica, morala sem dati duška svojemu razočaranju, a pisati javno nočem, da ne zastrupim še drugim tisto mikropično drobtinico idealizma in vere v slovanstvo, ki še kje na tihem životari v srcu kakšnega naivnega rodoljuba z dežele. (Ms 1175)

Čeprav je Marica Strnad drugo polovico življenja posvetila ruskemu jeziku in kulturi, se je še vedno ukvarjala z ženskim narodnim vprašanjem in slovensko rodoljubno idejo; tudi po zatonu *Slovenke* je v slovenskem jeziku občasno objavljala v prominentnem *Ljubljanskem zvonu*. Kot emigrantka je bila prisiljena preklapljati med različnimi kulturnimi tradicijami in s tem oblikovala večplastno kulturno identiteto, in če kulturno razumemo kot osnovo za nacionalno, bi jo v današnji terminologiji lahko označili kot transkulturno. Marica Strnad - Cizerlj tako predstavlja odličen primer liberalnega izobraženca v 19. stoletju, ki s svojo izrazito medkulturno usmerjenostjo spodbija tradicionalno idejo o monolitnosti (nacionalne) identitete v 19. stoletju ter s tem napeljuje k zaključku, da sodobne identitete v resnici niso tako bistveno drugačne od tistih, ki jih je v svoji politični turbulenci izgradilo dolgo 19. stoletje.

4 Sklep

Zaradi germanskih pritiskov v slovenskih deželah druge polovice 19. stoletja težko govorimo o trdni konsolidaciji narodne identitete, kakršna je bila značilna za druga nacionalna gibanja. Narodna identiteta se je oblikovala vzporedno z nastajanjem panslovenske zavesti, zato bi lahko takratne identitete imenovali kot medkulturne ali

kulturno fluidne. Najbolj znani rusofili, kot so Hribar, Tavčar, Celestin in Levstik, so bili hkrati tudi neumorni narodni delavci in pristaši programa Zedinjene Slovenije. Navkljub njihovi nesporni narodotvorni vlogi in želji po slovenski samobitnosti je težko govoriti o enoznačni monokulturni identiteti, saj so bili vsi pod močnim vplivom panslovanskega in proruskega gibanja, ki sta močno zaznamovali njihovo identiteto. Težko bi torej trdili, da je njihova kulturna podstat monolitna, utemeljena s tradicionalno binarnostjo *mi vs. drugi*, saj so bili usmerjeni izrazito medkulturno in so se bili v bojazni pred germansko grožnjo pripravljene odreči tudi osrednjemu narodno konstitutivnemu elementu – jeziku. Podobno velja tudi za narodne delavce, zbrane okrog *Slovenke*, med katerimi po svojih proruskih idejah izstopata Marica Nadlišek in Marica Strnad.

Temu pritrjuje tudi analiza korespondenc in časopisja, ki izpostavi zlasti fascinantne vzporednice do narodnega vprašanja in medkulturnih stikov med 19. stoletjem in sodobnostjo. Še vedno namreč velja, da se slovanski narodi pričnejo povezovati z argumentacijo skupne kulturne podstati, ko začutijo, da globalni Zahod ogroža njihovo tradicionalno kulturo. Kot alternativa »neslovanskemu« se vzpostavi mogočna Rusija, za pomoč katere so pripravljene odmisлити avtoritarne posege v človekove pravice, pa najsi bodo vladajoči razni *putini* ali car Nikolaj II. Podobno je tudi z vprašanjem ženske politične participacije. Čeravno so v 19. stoletju ženske prepoznali kot pomembne akterke nacionalnega gibanja, so moški opravljanje te vloge videli predvsem v rojevanju in vzgajanju narodnozavednih otrok. V določenih ideoloških diskurzih je ta naracija tudi danes še vedno prisotna.

Dognanja analize se tako skladajo s Kosovo ugotovitvijo (1996: 100), da je bila za drugo polovico 19. stoletja na Slovenskem značilna nacionalna shizofrenija, saj so se liberalni narodni delavci borili za narodno samobitnost, hkrati pa »gojili bolj ali manj jasne zamisli o tem, da so vendarle ali da bodo sčasoma postali del širše nacije, s tem pa bo treba svojo narodno istovetnost podrediti širši narodni skupnosti, ki bo prava nosilka naroda ali nacije.« In če je analiza pokazala, da v 19. stoletju ne moremo govoriti zgolj o klasični izgradnji identitete, po drugi strani v sodobnem času, ki prisega na fluidnost identitete, v praksi pogosto čutimo, kot da se percepcija identitet še vedno ni premaknila z binarne opozicije *mi vs. drugi*.

Viri in literatura

- ČURKINA, Iskra Vasiljevna, 1979: Osnovne etape v razvoju rusko-slovenskih odnosov v drugi polovici 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* XXXIII/3. 451–462.
- Edinost* XIII/24 (24. 3. 1888).
- HRIBAR, Ivan, 1983: *Moji spomini 1*. Ljubljana: Slovenska matica.
- JURIĆ PAHOR, Marija, 2015: Od starih k novim imaginarijem pripadanja: nacionalna in etnična identiteta onkraj binarnih o/pozicij. *Annales. Series historia et sociologia* XXV/1. 183–196.
- KOS, Janko, 1996: *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam, 2015: Kultura mešanosti v nacionalnem in migracijskem kontekstu. *Annales. Series historia et sociologia* XXV/1. 171–182.
- NUK, Ms 703, Marica Nadlišek Bartol.
- NUK, Ms 1175, Marica Strnad-Cizerlj.

- SELIŠNIK, Irena, VERGINELLA, Marta, 2013: The Desire to be Free: Marica Nadlišek Bartol and the Young Intelligentsia at the Turn of the 20th Century. *Historijski zbornik* LXVI/1. 101–119.
- SELIŠNIK, Irena, 2018: Ivana Anžič Klemenčič od mlade do »stare« feministke. Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 27–39.
- SELIŠNIK, Irena, VERGINELLA, Marta, 2022 (v tisku): Women National Activists on the Margins of the Habsburg Monarchy during the Long Nineteenth Century. *Women, Social Networks, Nationalism*. ZDA: Purdue University Press.
- Slovanski svet* IX/1 (5. 1. 1896).
- Slovanski svet* IX/6 (25. 2. 1896).
- Slovenski narod* VIII/156 (13. 7. 1875).
- Slovenski narod* XIX/127 (5. 6. 1886).
- Slovenka* I/V (27. 2. 1897).
- Slovenka* I/8 (10. 4. 1897).
- STRLE, Urška, 2018: Stiki Slovenke s tujino: vplivi in odmevi. Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 95–112.
- TESTEN, Petra, 2018: Moški podporniki in sodelavci Slovenke (1897–1902). Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 67–81.
- VERGINELLA, Marta, 2018: Marica Nadlišek Bartol, prva urednica Slovenke. Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 18–26.
- ZWITTER, Fran, 1947: Narodnost in politika pri Slovencih. *Zgodovinski časopis* I/1–4. 48–49.
- ŽERJAL PAVLIN, Vita, 2018: Slovenkine pesnice. Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 53–67.
- ŽIGON, Tanja, KONDRIČ HORVAT, Vesna, UDOVIČ, Boštjan, 2020: Vprašanja identitet, migracij in transkulturalnosti: primer pesnice Cvetke Lipuš. *Dve domovini* 51. 185–200.